

При цьому йдеться про комунікативне спрямування не на абстрактного читача — знеособлений позачасовий і наднаціональний віртуальний образ дитини, а на читача з конкретними віковими, гендерними, соціальними й етнічними ознаками, що живе й формується у сучасному суспільстві. Критерії сучасності повинні лежати в основі творення тексту всіх різновидів дитячої книги — художньої, навчальної, пізнавальної, ужитково-розвивальної; видань, адресованих малюкам, школярам-початківцям чи підліткам. Вивчення чинників, що роблять дитячу книгу справді «сучасною», а тому комунікативно ефективною, вважаємо важливою проблемою як теоретичного, так і практичного характеру.

1. Акімова А. Мировая детская литература и субкультура детства // Детское чтение: феномен и традиция в конце XX столетия. Санкт-Петербург, 1999. 2. Борисенко К. Класика в школі: не без привидів...// Книжковий клуб плюс. 2004. № 11. С. 14–15. 3. Літопис книг: Інформаційний бюлетень Книжкової палати України. К., 1990–2006. 4. Нові видання України: Інформаційний бюлетень Книжкової палати України. К., 2000–2006. 5. Огар Е. І. Дитяча книга: проблеми видавничої підготовки Львів, 2002. Формування репертуару сучасної дитячої книги: теоретичні засади і вітчизняна практика Вісник ДНУ. Серія «Літературознавство та журналістика». Дніпропетровськ, 2003. № 6. С. 283–288; Українське дитяче книговидання: старі проблеми у нових вимірах // Дитина і світ: проблеми культурного діалогу. К., 2005. Сер. «Літературознавчі студії». Вип. 2. С. 91–101 та ін. 6. Осорина М. О некоторых традиционных формах коммуникативного поведения детей // Этнические стереотипы поведения. Ленинград., 1985. 7. Осорина М. Секретный мир детей в пространстве взрослых. Санкт-Петербург, 2004.

УДК 655.5+002.2

А. Д. Онкович, Г. В. Морозова

ВИХОВНІ РЕСУРСИ НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ ДЛЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ

Проведено спробу застосування ціннісного аналізу перших навчальних книг, за якими навчаються учні початкової школи, на предмет виховного впливу, трансляції та формування базисних соціальних цінностей.

The attempt of analyzing the first scientific books, from which pupils study, of their educative influence, translation and forming basic social principles is realized in the research.

В Україні традиція підручникотворення є однією з найдавніших серед інших слов'янських народів, саме тут з'явилась перша друкована навчальна книга — «Буквар» Івана Федорова. Нині в умовах трансформації усіх суспільних систем, розбудови національної школи, реформування, демократизації державної освіти в Україні, ця традиція активно продовжується. Це породжує вимогу ретельної наукової експертизи навчально-методичної літератури, зокрема підручників для молодшої школи, що, поруч з неоціненною роллю вчителя, відіграють важливу роль у процесі навчання і виховання учнів у системі державної шкільної освіти.

У даному дослідженні основний фокус уваги звернено на буквар — книгу, яка для кожного школяра є початком тривалого процесу засвоєння того досвіду, який передає суспільство через шкільну освіту. Буквар закладає основи тих умінь і навичок, якими школярі користуватимуться протягом подальшого навчання, але нас більше цікавить інша його функція — виховна, яку майже обійдено увагою при аналізі цієї книжки іншими дослідниками. Хоча в науковій літературі букварям приділяється багато уваги, але переважно у рамках історичного або мовознавчого підходів, педагогічні штудії букваря, обмежуються лише дидактичним аналізом. Тому варто наголосити на тому, що перший шкільний підручник становить надзвичайний соціально-виховний ресурс, адже школяр взаємодіє з цією книжкою протягом цілого року, до того ж у 6–8 років інформація засвоюється у декілька разів ефективніше, ніж у дорослому віці, а інформація яка міститься у Букварі — особливо, оскільки для першокласників, авторитет шкільного підручника є дуже великим.

У цьому контексті, першочерговим засобом аналізу, на нашу думку, є теорія цінностей, розроблена спільними зусиллями філософів, соціологів, психологів та представників інших гуманітарних дисциплін. Ціннісний аналіз змісту шкільних підручників, зокрема Букваря, є особливо значущим у контексті втілення ідеї особистісно орієнтованого навчання, метою якого є формування і розвиток у дитини особистісних цінностей, що пов'язується з освоєнням конкретними індивідами суспільних норм, приписів, зразків та ідеалів [2, с. 6–8]. Засвоєння соціальних норм та цінностей, зразків поведінки становить сутність первинної соціалізації. Відповідність останньої запитам сучасного суспільства є особливо значимою для його збереження, функціонування та розвитку, саме тому формування національних і загальнолюдських цінностей постулюється в один з пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти України у XXI ст. (Національна доктрина).

Розгляд букваря як провідника виховного впливу, транслятора (каналу передачі) соціальних зразків та норм має ґрунтуватись, у першу чергу, на виявленні цінностей у вигляді соціальних норм, приписів, зразків та ідеалів, які транслюються шкільною освітою через тематичний та сюжетний репертуар конкретного букваря. Однак констатація, опис та аналіз структури відображених у підручнику тих чи інших суспільних цінностей є програмою-мінімум ціннісного (аксіологічного) аналізу, оскільки воно не дає розуміння ефективності виховання засобами букваря, а лише розкриває присутність особистості авторів даної книжки, тобто показує свідомо чи несвідомо втілені в підручнику їхні особистісні цінності або ті, які вони вважали за потрібне передати школярам. Повну картину виховного впливу можна побачити лише через порівняння з тими цінностями, які є ідеалом для суспільства в цілому, тобто таких цінностей, які продиктовані моральним авторитетом суспільства, а не приймаються більшою частиною під натиском різних культурних впливів, часто далеких від ідеалу. Тобто, в ході пропонованого аналізу дослідник має оцінити відповідність цінностей реальних (відображених у підручнику) з ціннісними

ідеалами (тими, що мають нести загальносуспільну користь). У результаті такого зіставлення має вибудуватись полюсний оціночний конструкт на якому будуть розташовані всі виявлені в ході контент-аналізу, цінності: одні з позитивною оцінкою при збіжності їх з ціннісними ідеалами, інші — з негативною. Далі можна побачити ті ціннісні ідеали, які не знайшли відображення в аналізованому тексті, що означатиме нереалізований виховний ресурс підручника. На перший погляд — все просто, але найбільша складність для дослідника полягає в адекватному виявленні, саме виявленні, а не конструюванні ціннісних виховних ідеалів, які теж існують в реальності, але іншого роду. Так ціннісні ідеали є невичерпними, але завдання полягає в тому, щоб досягнути його якомога повніше, задля покращення частини соціальної реальності, до якої він ще не був застосований. Успіх всього аналізу залежатиме від того наскільки дослідник зможе «повернути ідеал у всіх його формах в природу, так щоб залишити при ньому всі його ознаки» [5].

Отже, не претендуючи на повноту досягнення всіх ціннісних ідеалів, які можуть і мають використовуватись у вихованні молодших школярів засобами першого підручника, у нашій роботі здійснена спроба проаналізувати наскільки повно реалізується суспільно-виховний потенціал букваря.

Емпіричним об'єктом аналізу в нашому дослідженні було обрано «Буквар» Прищепи К. С. та Колісниченко В. І., рекомендований Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з українською мовою навчання у 2002/03 навчальному році [3]. Щоб проаналізувати здобутки і втрати цього підручника ми взяли, для порівняння «Буквар», за яким навчалися діти в українській школі в останні роки Радянського союзу авторства Скрипченко Н. Ф. та Вашуленко М. С. 1985-го року видання [4].

Аналіз цих книжок пропонуємо почати з теми, яка займає в них перше місце, тобто є головною цінністю, що транслюється. У сучасному «Букварі» такою темою, безсумнівно, є тема природи: вже з першої сторінки звучить звернення до дитини «любити поля і діброви», і далі, майже на кожній сторінці можемо побачити різноманітні пейзажі, до того ж тут представлене надзвичайне розмаїття тварин та птахів, а «вірний песик» постійно супроводжує дитину у різних обставинах. У радянському «Букварі» основна тема — це праця: часто зустрічаються люди на робочих місцях, дітей також часто можна побачити за якоюсь роботою, чи то на уроках праці, чи у полі, чи у садку, чи на подвір'ї. У «Букварі» Прищепи та Колісниченко тема праці також постає, як і не обійшлося без теми природи у радянському «Букварі». Обидві ціннісні ситуації є виявленнями ідеології двох епох — соціалістичної радянської, де праця проголошувалася найвищою цінністю, і перехідної — пострадянської, за якої праця з самоцінності перетворюється на знаряддя заробітку різноманітних благ, а природа, яка нагадує про свою першість загрозою вимирання людства, внаслідок екологічних катастроф. З цього можна зробити висновок, що головна цінність виражена в обох книжках, на нашу думку, цілком відповідає головному ціннісному ідеалу обох суспільств, що порівнюються.

У контексті нашого аналізу основні відмінності та здобуток сучасного букваря — це те, що в ньому представлена тема рідної української мови і, взагалі, він наскрізно пронизаний національною українською традицією: більшість сюжетів узяті з українських народних казок, персонажі одягнені в національний одяг, вміщено вірші про Україну та рідний край, чого майже не було у радянському варіанті «Букваря». Але тут слід зазначити, що народна традиція — це джерело не лише духовності, але й джерело стереотипів, які можуть суперечити суспільним реаліям і заважати ефективній адаптації до сучасних соціальних умов, тому до використання таких джерел у виховному процесі слід підходити критично, без сліпого захоплення. Саме таке некритичне ставлення проявили автори сучасного Букваря у відображенні гендерних образів. Про гендерну асиметрію вже йшлося у статті О. В. Аніщенко під назвою «Навчальна література для початкової школи: гендерний аналіз», в якій авторка досить влучно помітила, що дівчата на багатьох малюнках чомусь плачуть [1, с. 253]. Інші ситуації в яких окремо зображено хлопчиків і дівчаток, також вказують на наявність гендерних стереотипів: хлопчик — навчається, грає на скрипці, займається туризмом, акробатикою, боксом, грає у футбол, ходить на рибалку, до лісу, дивиться на зірки через телескоп, працює у полі, теслярить, дарує бабусі квіти, допомагає мамі нести сумки, гуляє з молодшою сестричкою, сам ходить на пошту і в аптеку; дівчинка — навчає казкових персонажів літерам, грається з лялькою, дивиться у дзеркало, пасе індичат, малює, випікає хлібчик, допомагає мамі на фермі, всі інші дівочі заняття представлені у віршику:

«Єва малює, Єва співає, Єва танцює
і вишиває;
страви готує, брата годує,
підлогу миє — все Єва вміє».

Отже, такий важливий ідеал сучасного українського суспільства, як гендерна рівність, якому аж ніяк не сприяє таке обмеження самостійності у зображенні дівчаток, брак особистих захоплень, особливо інтелектуальних, на користь хлопчиків не є використаним для виховання. Навіть навпаки, негативні стереотипи подаються як цінність.

Особливо яскраво гендерний стереотип проступає у тому, як зображено жінку: загалом удома, в халаті та фартусі, найчастіше за шиттям. Наведемо ще одну цитату: «Іванкова сім'я — це тато Олександр Іванович і мама Ірина Григорівна. Ірина Григорівна гарно в'яже. Вона зв'язала татові й синові м'якенькі шкарпетки. Нещодавно Олександр Іванович купив для сім'ї комп'ютер. Ця сім'я дружна. Вони допомагають один одному в усьому». Цікаво, а чи допомагає Олександр Іванович в'язати шкарпетки? Така картинка, де жінка те і може, що в'язати шкарпетки, замість, наприклад, допомогти родині з покупкою комп'ютера, навряд чи є еталоном сучасної ідеальної сім'ї. Хоча, якщо сім'я дружна, цього досить для щастя.

Радянський «Буквар» був більш продуманим у плані рівномірного представлення гендерних ролей і образів: тут хлопчики і дівчатка майже все роблять разом, можна навіть побачити як хлопці допомагають мамі робити консервації. Хоча знайшлося місце і тут для гендерної асиметрії, але в іншій формі: з дітьми в різних ситуаціях зображена лише жінка, нажаль чоловіків у ролі батька чи то вихователя на сторінках цього «Букваря» ви не знайдете. А жаль, може тоді б тогочасні першачки, які сьогодні-завтра — молоді татусі, більше приймали участь у вихованні власних дітей.

Також хотілося б сказати про те, як представлені у букварях різні професії. У сучасному «Букварі» можете знайти такі професії: лісник, лікар, токар, пекар, перукар, тракторист, листоноша, доярка, фермер, інженер, військовий, а також люди зайняті різними сільськогосподарськими роботами. На нашу думку, якщо в букварі і не тільки в ньому, а взагалі у всій системі шкільної освіти більше уваги приділяти цій темі, то це сприятиме професійному самовизначенню школярів, яке нині становить велику проблему для випускників шкіл. А творцям цього підручника варто було б ширше представити різноманітні професії, і звернути увагу не лише на суто сільські види діяльності.

Ще одна тема, яка представляється нам надзвичайно важливою у контексті нашого аналізу, але яка майже ігнорується авторами підручників — це виховання у сфері міжособистісної взаємодії. Ця тема є такою важливою, оскільки особистість людини може сформуватися лише через спілкування, через взаємодію з іншими людьми, і якщо цій темі не приділяти уваги, то дитина може вирости егоїстичною, замкненою, нещирою і т. ін.

Отже, як показує наш аналіз цей ресурс використовується авторами букваря далеко не повною мірою і не завжди адекватно: мало уваги приділено темі «професія», майже зовсім не порушуються проблеми стосунків між ровесниками, спостерігається вражаючий гендерний дисбаланс. Тому рекомендуємо у подальшому при виконанні такого надважливого завдання як створення букваря, більше уваги звернути на соціально-виховний аспект, можливо для цього варто було б долучити не лише педагогів, істориків та мовознавців, а ще й спеціалістів з соціології та психології, щоб створити таку книжку яка б не лише навчала грамоти, а й якомога більшою мірою сприяла всебічному розвитку гармонійної особистості.

1. Аніщенко О. В. Навчальна література для початкової школи: гендерний аналіз // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. пр. / Редкол. К., 2003. Вип. 4. С. 252–256. 2. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн., Кн. І. К., 2003. 3. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные суждения» // Социологические исследования. 1991. № 2. С. 106–114. 4. Прищепа К. С., Колісниченко В. І. Буквар. К., 2002. 5. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар: підруч. для 1 кл. 3-ге вид., перероб. К., 1985.